

А.Р.Волков
Чернівецький університет

"СОНЯЧНА МАШИНА" В.ВИННИЧЕНКА ТА СОЦІАЛЬНО-ФАНТАСТИЧНІ РОМАНИ К.ЧАПЕКА (ІСТОРИКО-ТИПОЛОГІЧНЕ ЗІСТАВЛЕННЯ)

"Сонячна машина" В.Винниченка може видатися за своїм жанром, стилем, тематикою несподіваним феноменом не лише в набутку письменника, а навіть у національному історико-літературному процесі. До написання "Сонячної машини" (1921-1924) в українському письменстві не було подібних творів. Це був перший соціально-утопічний роман. Встановити невинновідомість появи книги Винниченка попри її уявне неписування в історико-літературний контекст дозволяє застосування компаративістичної наукової методики.

Увагу притягає повна синхронність написання "Сонячної машини" й близьких до неї за жанром і багатьма змістовно-художніми параметрами перших прозових творів К.Чапека - "Фабрики Абсолюту" (1922) і "Кракатіта" (1924). Це наводить на думку про соціально-історичну детермінованість одночасного звернення двох великих письменників до нерозробленої до того часу в їхніх національних літературах тематики та відповідного її втілення.

Ця синхронність певною мірою пояснюється світовою політичною та культурною ситуацією: у 1920-ті роки до соціальної фантастики звертаються представники багатьох літератур. Але якщо в англійській (певною мірою також у французькій, німецькій, російській) літературі соціально-фантастичні твори існували раніше, то для української літератури це була новина, а для чеської - майже новина. Певні зародки соціальної фантастики можна вбачати в "Дорозі світла" Я.А.Коменського. Утопічні моделі пропонувалися Бернардом Больцано в трактаті "Про найкращу державу, або Роздуми того, хто любив людство, і про найдоцільнішу організацію суспільства громадянського" (1819). Помітним (на відміну від творів Коменського й Больцано - чисто літературним явищем) стали романетто Якуба Арбеса "Ньютонів мозок" (1877), де звучить проблема відповідальності вченого за долю його відкриття - можливе злочинне використання відкрит-

тя, та "Кандидати на існування" (1878), де художньо доводиться рокованість та фіаско спроб справдження соціально-утопічних ідей Оуена та засуджується створення таємних революційних організацій, а також у повістях Сватоплука Чеха про подорожі пана Броучка.

Однак, оскільки кожний літературний феномен зумовлений перш за все національними чинниками, то можна апіорно припустити, що синхронність творчих змагань Винниченка та Чапека стане зрозумілою, якщо застосувати зіставний, паралельний огляд двох письменств від початку нової літературної доби до першої чверті ХХ ст. (Такий огляд тут чиниться лише з погляду зацікавлення своїм національним чи загальнолюдським).

Для обох літератур характерний так званий нетрадиційний чи неklasичний тип розвитку, той тип розвитку, що його пройшла більша частина слов'янських літератур Середньої та Південно-Східної Європи. Щодо співвіднесеності національного із загальнолюдським історичний шлях нових чеської та української літератури можна поділити на кілька етапів.

Перший етап - становлення нової національної літератури та літературної мови за обставин, коли народ утратив державність, а національна культура зазнавала переслідувань і заборон з боку держави-завойовника. У цих умовах, природно, перед письменством поставали завдання сприяти національному самоутвердженню, відтворити після вікової перерви нормальний культурний процес, бодай вибороти можливість творити рідною мовою, закласти підвалини професійної культури, що за рівнем розвитку була б сумірна з культурами європейських народів, які мали нормальну державність. Звідси випливала нагальна потреба відродження приспаної національної самосвідомості. На цьому етапі література майже виключно відображує суто національні проблеми, орієнтована на досягнення національної самобутності, в першу чергу шляхом творчого засвоєння фольклорно-етнографічних скарбів і народної мови, на зображення національної минувшини та побуту неденаціоналізованих верств народу (насамперед селянства). Суто літературні заняття значна частина митців поєднує з ширшими культурологічними: збирання фольклорних та етнографічних пам'яток, віднайдення та видання старовинних рукописів, фундування часописів рідною мовою, музейних збірок, видавнича діяльність, просвітництво тощо. Це - період сентименталізму й романтизму (з елементами бароко). У пошуках національної автентичності - спирання на досвід більш розвинутих на той час літератур. Надто це очевидно в жанрах байки та балади. З інших жанрів найхарактерніші оповідання та повісті з народного побуту (синхронно: основна частина таких творів Б.Немцовой - 1855-59, народні оповідання М.Вовчка - 1857-62); пісня, що близька за змістом і стилем до народної; поема; драматичні твори; знов-таки з народного життя.

Цьому етапові властиві змагання, відновлюючи національну свідомість і культуру, спертися на слов'янщину, слов'янську спільноту (наукові розвідки, переклади та переробки творів з фольклору та письменства інших слов'янських народів, "кування слів" за іншослов'янськими взірцями). Найпоказовішим тут є чеське будителство, що переростає в Перше слов'янське відродження (Добровський, Шафарик, Челаковський, Ганка, Коллар); в Україні - Кирило-Мефодіївське товариство, Костомаров, Куліш, Шевченко). В обох літературах спостерігаємо патріотично вмотивовані містифікації - публікації начебто народних епічних творів. Саме на цьому етапі було закладено міцні підмурки всієї дальшої національної літератури та культури.

На другому етапі, з середини ХХ ст., починається розширення ідейно-тематичного діапазону. Суто національна проблематика зберігається, але поступається чільним місцем соціальній, яка знов-таки художньо вирішується на своєму національному матеріалі. Безпосередньо зображується життя тих верств населення, які були найменш зденационалізовані: у першу чергу селянство, менше - сільське духовництво, сільська шляхта, інтелігенція; в Чехії, де міста на той час починають відновлювати свою чеськість, - міщанство. Це етап переважання реалізму. Обидві літератури щонайменше досягають, а можливо, на певних ділянках випереджають загальний рівень західноєвропейського реалізму. На думку О.В.Чичеріна, "Малостранські повісті" (1878) Я.Неруди започаткували новий нерудівський етап розвитку реалізму в світовій літературі: Неруда - Чехов - Коцюбинський [8].

На зламі ХІХ-ХХ ст. обидва письменства, аж ніяк не втрачаючи з поля зору національну - тогочасну й історичну - тематику, починають виходити за національні тематичні межі. Увагу привертає переважно минуле чужих народів і країн. Відбувається духовний вихід на світові, глобальні, як то кажуть, вічні питання. Це спричинено низкою літературних і позалітературних чинників. По-перше, національна самосвідомість зміцніла, отож виникає потреба пильніше роздивитися в міжнародному оточенні, по-друге, позаяк завдання відстоювання своєї національної культури на загал вирішене, то засвоєння історичного досвіду та мистецького здобутку інших народів аж ніяк не загрожує допі своєї культури. Навпаки - стає доконечною передумовою дальшого власного поступу. По-третє, вже сформувався досить чисельний національно мислячий інтелігентний читач, якого цікавлять загальнолюдські філософські, моральні, соціальні проблеми всесвіту.

Посилюється звернення до міжнародних традиційних сюжетів та образів - Я.Вршіцький: "Смерть Одисея" (1882), "Твардовський" (1885), "Мерлінів дуб" (1890), "Танталова замирення" (1891), "Смерть Гіпподамії" (1891), "Бар Кохба" (1897), "Йоганнес Др. Фауст" (1904); Ю.Зейер: "Суламіт" (1883), чотиричастинна "Королівська епопея"

(1896), "Оссіанове повернення" (1905); В.Дик: "Напоумлення Дон Кіхота" (1913), "Щуролов" (1915); Франко: "Смерть Каїна" (1889), "Лис Микита" (1890), "Мойсей" (1905); Л.Українка: "Роберт Брюс, король шотландський" (1894), "Вавілонський полон" (1903), "Кассандра" (1908), "Камінний господар" (1912), "Ізоolda Білорука" (1913).

Другим національним відродженням спричинений цілком новий етап. Українці та чехи вибороли незалежність, усвідомили себе як державну націю. Зросло зацікавлення не лише минувшиною, але передусім тогочасністю народів світу (яке перше було спорадичним). Виникає зацікавленість і понаднаціональними проблемами, художнім прогнозуванням. Обидві літератури сягають рівня розвитку, на якому знаходяться найрозвиненіші літератури. Саме тоді з'являються соціально-фантастичні твори Винниченка та Чапека, які вписуються в один між-національний синхронний типологічний ряд.

Подальша доля народів складається по-різному. Чехи створили самостійну державу. Українці знову її втратили. Чеське письменство розвивається в нормальних умовах. Українське - розколюється на два відгалуження, що між ними майже немає творчих контактів - підрадянську літературу і літературу діаспори - літератури з різними ідеологіями, а відтак досить різною тематикою, проблематикою, стилями. (Інша річ, що існувала література для шухляди: наприклад, поема В.Сосюри "Мазепа", що над нею поет працював 33 роки, без надії на оприлюднення).

Відмінність історичної долі відбивається на проблематиці (зіставлення робиться лише у вищеназваному аспекті). У чехів стає продуктивним жанр нарисів про закордонні подорожі: К.Чапек, Я.Дуріх, І.Ольбрахт, Ю.Фучік та багато інших. Вони цікавилися життям державних народів, зіставляли зі своєю країною, їх обходило, що і як з чужого досвіду можна застосувати на батьківщині. Чітко виголосив своє кредо в "Листах з Англії" саме Чапек: "Перебуваючи в Англії, я весь час думаю про те, що приємне залишилося вдома... І не кажіть мені, що в нас мало можливостей: всесвіт навколо нас, слава Богу, рівний по розміру всесвітові навколо Британської імперії. Маленький пароплавік не вмістить стільки, як великий корабель, але, друзі, він може попливти так само далеко, він може пливати туди, куди пливе великий пароплавік, і кудись в інше місце. Вся справа полягає в мужності" [6, с.79-80].

В Україні погляд на життя інших народів було штучно детерміновано комуністичним світобаченням, прославленням відповідних догм і ідеалів, соціалістичним реалізмом. З'являються твори, де твориться "капіталістичне пекло", розповідається про класову боротьбу в країнах Заходу і Сходу. Насамперед це стосується О.Досвітнього. Він перебував у 1916-18 рр. у Сполучених Штатах Америки, Японії, Китаї. Отож, на відміну від багатьох інших авторів міг спостерігати

"закордонне життя" з середини. Його твори користувалися великим читачьким успіхом. "Досвітний є перша і єдина індивідуальність у нашій літературі, яка зуміла оволодіти так званим мандрівницьким жанром, - писав М. Хвильовий і порушив питання, - Чи не час поговорити про "нотатки мандрівника" і поговорити як про річ, яку треба поставити на одне з почесних місць у нашій сучасній белетристиці?" [3, с.142]. Справді, саме книжки Досвітнього "Тюгуй (новели з життя китайського народу)" (1924), "соціальні романи": "Американці" (1925), "Гюлле" (1927), попри ідеологічну обмеженість, найліпше виконували функцію знайомлення читача України з закордоном. З інших творів варто згадати оповідання П. Іванова "Лі-Пен-Чай" (1925), "позаокеанського письменника" М. Ірчана "Лі-Юнк-Шан і Лі-Юнк-По" (1926), "Повість про містера Юма, мюзігол, про таверну й трампа Джека" (1926) М. Бажана.

Згодом письменники починають вихвалити соціалістичні перетворення в різножанрових творах про Середню Азію: "Роман Міжгір'я" (1931) І. Ле, книжки нарисів І. Багмута "Подорож до Небесних гір" (1930), "Верхівці засніжених гір" (1935), повість О. Донченка "Аул Іргиз" (1939), історико-революційна повість О. Десняка "Тургайський сокіл" (1940), повість "За ширмою" (1957) Б. Антоненка-Давидовича, поезії М. Рильського, М. Терещенка, П. Тичини, С. Крижанівського, В. Мисика, М. Бажана, Т. Масенка, твори про Туркменію А. Турчинської, роман О. Донченка про нафтовиків Баку "Море відступає" (1934) тощо. Або ж зображення Монголії Ґ. Шкурупієм.

Не дивно, що соціально-фантастичні романи з глобальною проблематикою й топосом, який розширюється аж до меж усієї планети, постає саме в діаспорі. Другою, хоча й не вирішальною, причиною, яка до того ж впливає з першої, слід уважати безпосередні життєві контакти Винниченка з закордоном: перебування в Чехословаччині й Німеччині.

Винниченкову книгу доцільно зіставляти водночас з двома Чапековими творами. За певними параметрами показове порівняння з "Фабрикою абсолюту", за іншими - з "Кракатитом" (зокрема, за жанрово-стилістичними ознаками). Всі три твори визначають як соціально-фантастичні романи. Щоправда, романність "Фабрики абсолюту" викликає певні застереження. Водночас вони - утопії: Власне у чеського автора - антиутопії, точніше - негативні утопії. Протиріччя між цими жанровими визначеннями (роман і утопія) немає. Утопію слід уважати метажанром. Вона може втілюватися в різних жанрах: трактат, переказ, повість, драма тощо. Що ж до антиутопії в її різновидах, то вона є частиною цього метажанру, бо її відрізняють від власне утопії не структурні відмінності, а лише авторська позиція, так би мовити, зміна "плюса" на "мінус".

Романи близькі передусім за проблематикою: великий науковий винахід, його наслідки, загроза війни, яка набагато страшніша від допіру закінченої першої світової, настрої катастрофізму, есхатології, апокаліптики. Композиційна, ейдологічна, стилістична структура "Фабрика Абсолюту", за авторським визначенням - "роману-фейлетона", цілком відмінна від структури "Сонячної машини". Та щодо проблематики саме "Фабрики Абсолюту" найбільше перегукується зі "Сонячною машиною". Проте, зачіпаючи однакові справи, письменники дають різні, часом протилежні відповіді. За Винниченком, такий винахід веде до звільнення людини, до вселюдського братерства, до безкінечного планетарного свята. За Чапеком - призводить до катастрофічних війн усіх проти усіх, до великої планетарної руйни. Фактично це філософсько-художня полеміка. Не свідома полеміка саме в аналізованих творах, але Чапек заперечував ідеї, що близькі до Винниченкових, ще раніше, в "R.U.R." (1921). За Винниченком, звільнення від мозольної праці дорівнює створенню ідеального соціалістичного суспільства. За Чапеком - спричиняє виродження, а відтак загибель людства. Вустами найближчого авторів персонажа "R.U.R." Алквіста дається оцінка стану, що склався після того, як людство звільнилося від праці: "Цілий світ, цілі материки, ціле людство, все - суцільна бездушна твариння оргія" [9, с.130].

Час дії в трьох порівнюваних романах - близьке майбутнє. Події "Фабрики абсолюту" автором датовано 1943-53 рр. Коли точаться події "Сонячної машини" та "Кракатіту", немає прямих авторських вказівок. Та очевидно: незабаром після першої світової війни, тобто майже синхронно написанню цих творів. Однотипна структура місця дії. Вона має концентричні кола. Спочатку в усіх випадках мікротопос - лабораторія хіміка, де він зробив свій епохальний винахід - експозиція сюжетного розвитку. Відтак розширення топосу концентричними колами. Друге коло - ціла країна, де точаться основні сюжетні події. У "Фабриці Абсолюту" це - Чехія. В "Кракатіті" події починаються теж у Чехії, та незабаром перекидаються в Німеччину, де й розгортається основна частина сюжету. У "Фабриці Абсолюту" чеський топос - не просто формальна локальна вказівка. Як і в інших прогностичних творах Чапека, чеськість постійно наголошується антропонімами, топонімами, побутовими та психологічними подробицями. У "Кракатіті" це стосується першої частини, дія якої відбувається на батьківщині письменника. В дальшому послідовно створюється німецьке забарвлення, дарма, що слів "Німеччина", "німці", "німецький" не вживано.

У Винниченковому творі друге, національне, сюжетне коло дії - Німеччина. Тут з самого початку до останньої сторінки триває сюжетна дія. Німецькість дійових осіб, подробиць тощо підкреслена ще сильніше, ніж у "Кракатіті". Відмінність між письменниками щодо національного місця дії знов-таки запрограмована історичним контек-

стом. В умовах втрати батьківщиною Винниченка національної незалежності, відсутності справжньої української держави дія соціально-фантастичного роману глобального задуму не могла локалізуватися в Україні. Здається, вперше у Винниченка дія твору відбувається не на українському терені.

Третє коло - вся планета, світ, який, проте, безпосередньо не зображується. Але, так би мовити, динамічна хвиля, що, поширюючись, охоплює всю земну кулю, резонансно повертається в друге змістовно-композиційне коло - Німеччину ("Сонячна машина", "Кракатіт"), або Чехію ("Фабрика Абсолюту").

В усіх трьох творах подібні головні герої - геніальні вчені: хімік Рудольф Штор ("Сонячна машина"), фахівець з "деструктивної хімії" Марек ("Фабрика Абсолюту"), хімік Прокоп ("Кракатіт"). В основі сюжетів лежить боротьба навколо їхніх відкриттів. У "Сонячній машині" це - спосіб безпосереднього перетворення будь-якої рослинної маси під впливом сонячного променя на ідеальну їжу для людей. Процес її виготовлення майже не вимагає зусиль!.. У "Фабриці Абсолюту" це - виділення з матерії "хімічно чистого Бога" [10, с.26], чистої енергії, яка здійснює виробництво без людської праці. У "Кракатіті" - синтез вибухівки нечуваної сили.

Тема геніального відкриття чи винаходу та його наслідків зародково існувала ще за середньовіччя. Особливої ваги вона набрала з XIX ст., коли наука стала значною продуктивною силою, почала владно впливати на всі сторони людської цивілізації та культури. Ця тема невід'ємна від образу великого вченого (інженера, хіміка, фізика). Низку таких образів знаходимо в творах різноманітних напрямів: готична повість М.Шеллі "Франкенштайн, або Сучасний Прометей" - 1818; реалістичний роман О.де Бальзака "Втрачені ілюзії" - 1837-43; найтипівший роман варшавського позитивізму "Лялька" Б.Пруса - 1887-89.

Але найміцніша традиція дальших розробок теми геніального відкриття та його наслідків викристалізовується в романах Жюль Верна. Відбувається переростання наукової фантастики в соціальну з допущенням утопічних або антиутопічних мотивів: "П'ятьсот мільйонів бегуми" (1878), "Робур-завойовник" (1886), "Володар світу" (1904). Відтак варіанти теми повторювано незлічену кількість разів: ціла низка творів Г.Уеллса, "Тунель" (1913) Б.Келлермана, "Гіперболоїд інженера Гаріна" (1925-27) О.Толстого, "Радіомозок" (1927) С.Беляєва. Отже, за такими параметрами, як тема й головний герой, книжки Винниченка та Чапека органічно вписуються в загальноєвропейський літературний процес.

Антагоністзми головного героя в "Сонячній машині" та "Кракатіті" є репрезентанти німецької аристократії-воєвччини. Складається враження, що обидва романісти перебільшували суспільну вагу монархічно-аристократичних кіл у двадцятих роках нашого століття. Надто це сто-

сується Чапека: у його романі військова промисловість служить меті реставрації династії. Старовинний феодальний замок Балттина, оточений прегарним парком, складає єдине ціле з величезним комбінатом вибухових речовин. Володар замку князь Гаґен-Балттин - головний керівник комбінату. Втім аристократи залежать від капіталістів нової формації. У "Кракатіті" це - надзвичайно активний авантюрист Карсон. Він не шляхтич, не має наукових знань, але є душею й рушієм комбінату. Карсон ще мусить служити аристократам, та після смерті старого князя стає керівником заводів. Промисловість переходить у нові руки. Характерна подробиця, яку підкреслює сам Карсон, - він не німець, а датчанин. Капітал і промисловість починають ставати понаднаціональними. Заволодіти кракатітом намагаються й господарі англійського центру озброєнь Гроттупа. Однаковість справ і замірів німецьких та англійських конкурентів наголошена тим, що найактивніші представники виступають під однаковим прізвиськом Карсон.

У "Сонячній машині" реальна міць зосереджена в руках голови Світового Об'єданого банку Фрідріха Мертенса. Це фінансист, якому залишилося буквально зробити один крок, аби досягнути особистого абсолютного панування на цій планеті.

Контрдію проти повояччиної спілки аристократів і плутократів і в "Сонячній машині" і в "Кракатіті" ведуть революційно-анархічні організації.

У Винниченка капіталістичному ладові, буржуазно-плутократичній державі, військово-аристократичним колам протистоїть всюдисуща, всемогутня, таємна, невловима для поліції організація Інарак. Це позитивна сила, що підтримує доктора Рудольфа Штора й решта-решт приводить людство до загального добра і щастя. До Інараку, до створення їм Вільної Спілки прилучаються всі кращі люди, аж до Мартенса.

У Чапека таємнича організація міжнародних анархістів - третя сила, що бореться проти господарів як Балттина, так і Гроттупа за кракатіт. Анархісти прагнуть скористатися з винаходу Прокопа для революційної перебудови світу. Вони володіють іншим важливим винаходом - радіопередавачем, що здатний своїми хвилями порушити будь-який радіозв'язок. Решта-решт ці хвилі спричиняють жахливий вибух кракатіту. Анархістів змальоване як здекласоване збіговисько вихідців з різних суспільних верств. З відвертою антипатією, гостро сатирично зображено їхні безперервні сварки з приводу тактики, недисципліновану хаотичність, зашорений фанатизм у поєднанні з вузьким еґоїзмом. Недарма орудар анархістів аристократ-авантюрист д'Емон - єдина серед них діяльна особа - зневажає своїх нібито однодумців. Коли вони можуть порушити плани д'Емона, він їх знищує за допомогою опромінювання кракатіту. За Чапеком, революціонери не менш, як військово-промисловий комплекс, годні загладити людство. Це відби-

то й у значущому прізвищі д'Емон (Демон) - тобто втілення руйнівної лиховісної сили.

У ставленні до революційний кіп гостро вирізняється відмінність світобачення письменників. Ідейне спрямування цілого життя Винниченка характеризується зацикленістю на соціалістичних ідеях. Павло Скоропадський зазначав: "Винниченко говорив (не мені, але мені переказували), що для створення України він вважає за доконечне, аби по ній прокотилася хвиля більшовизму" [4, с.53]. Це однакво властиві його політичній діяльності і художній творчості, надто раннім оповіданням і соціально-утопічним романам 30-х рр. Соціалістичні, більш того, комуністичні погляди викладені у "Відродженні нації". Останній розділок "Так мусить бути" являє панегірик більшовизму: "Російська робітничо-селянська революція великим досвідом своїм дала наочну лекцію реального здійснювання соціальних завдань пролетаріату... дала Європі воістину приклад соціального чуда, яке підносить захватом революційні живі елементи й охолодить предсмертною тривогою елементи паразитарні, злочинні, гнилі" [1, с.501].

Зрештою це - вразливе місце, ахіллесова п'ята майже всього українського національного визвольного політичного та літературного руху: вперте протиприродне намагання поєднати два антагоністичні чинники: національну ідею з соціалізмом. Історія довела: така злука рокує український рух на поразку. Яскравий фактичний матеріал містять всупереч авторській ідеології мемуари Винниченка, так само як спогади його антагоніста гетьмана Павла Скоропадського. Втім, небагато було тих, хто збагнув ворожість комунізму національній справі: Д.Донцов, Д.Дорошенко, В.Липинський, А.Шептицький. Що ж до Винниченка, то його світоглядно-політична позиція фактично дуже близька позиції більшої частини літераторів підбільшовицької України. (Тут недоречно з'ясовувати співвіднесеність щирості й вимушеності в їхній творчості).

Цікаво порівняти позицію Володимира Винниченка, наприклад, з позицією Володимира Сосюри. Поет десятиріччями чинив спроби злучити національну ідею з комуністичною. Наприклад, у вірші "Сльози" (1928) він уболіває над історичною долею (чи недолею) української нації:

Польща і Русь збирали сили
І до земель ішли нових.
Ми їм історію творили
Самі ж жебрачили у них [5, с.64].

І, як уявне розв'язання й заспокоєння, штивно більшовицьке завершення:

Я чую голос цей прозорий
І тихі сльози селяка

Неначе Леніна рука
Втирає з лагідним докором [5, с.175].

Коментарі, як то кажуть, зайві.

Супротивлено Винниченкові чеський письменник цілковито відкидає комуністичну ідеологію. В статті "Чому я не комуніст?" (1922) він твердив: "Мета комунізму - владарювати, але аж ніяк не рятувати, на його прапорах написано гасло влади, але не допомоги" [7, с.240]: "У пролетаря переважно є серце... він... схильний до співчуття, любові та самовідданості. Комунізм зі своєю ненавистю і класовою лютою хоче перетворити цю людину на тварину; на таке приниження бідняки не заслуговують" [7, с.242]. Заперечення комуністичної доктрини та практики є складовою частиною неприйняття ідеї будь-якого нав'язаного перетворення світу, якими б вабливими міркуваннями та гарними гаслами аж до обіцянок щасливого майбутнього для цілого людства не аргументувалася потреба соціального насильства - мілітарного, релігійного, революційного чи ще якогось.

Обстоюючи гуманізм, чеський письменник "Фабрикою Абсолюту" художньо доводить неприйнятність руйнації існуючого світоладу і порушує питання про трагічність непередбачуваних наслідків чи то практичного застосування наукового відкриття, чи то - ширше - абсолютного здійснення людських бажань і переконань. Релятивіст Чапек закликає до взаєморозуміння та взаємоповаги: "Людина може гадати, що інша віра є поганого вірою, але не повинна гадати, що той її дотримується, є паскудним, хамлуватим, шахраюватим типом. Так у політиці; так і в усьому... Чим більша справа, в котру віриш, тим більша погорда до тих, хто в неї не вірить. Але ж найбільшою вірою має бути віра в людей... Кожен надто добре міркує про людство, але про кожну окрему людину, то вже ні. Тебе вб'ю, а людство врятую. А це недобре." [10, с.166]. Цією світоглядною протилежністю пояснюється відмінне зображення революціонерів і їхні цілком різні сюжетні функції в "Сонячній машині" й "Кракатіті".

Стилістично, сюжетно, жанрово з Чапеківих творів до "Сонячної машини" ближчий саме "Кракатіт". В.Харкінс відзначав, що в цьому романі сполучаються найрізноманітніші жанрово-стилістичні складники: реалізм, символізм, ліризм, детектив, науково-популярний жанр, мелодраматичність [11, с.109]. Це слушно й щодо Винниченкового роману. Хіба що немає символістичності. Харкінс убачає в "Кракатіті" впливи Достоєвського, Фрейда, Уеллса, Честертона, Арбеса [11, с.108]. Впливи трьох перших очевидні й у "Сонячній машині". Але ж, крім цього, обидва твори очевидно перегукуються з жанром пригодницько-екзотичного роману, так популярного в 20-ті рр. нашого століття - П.Лоті, П.Бенуа, П.Адама, Р.Хайфарта. Елементи сатири сусідять з психологічно-сексуальним аналізом чуттів і вчинків. Така подібність тим показовіша, що на загал любовно-еротичні складники

мають у творчості Винниченка незрівняно більшу вагу, ніж у Чапека. Сильна натура Рудольфа і Прокопа, як магнітом, принаджує жінок. Прокіп, що не зазнав кохання протягом тридцяти восьми років, переживає ніби за "законом стислого часу" чотири любовні пригоди: з таємничою незнайомкою під серпанком (втілення мрії про особисте, нездійснене саме через романтичність, щастя), з юнкою - дочкою доктора Томаса - Анні, з аристократкою Віллі, з дівчиною-анархісткою.

Споріднені романи і за шерехом інших сюжетно-образних подробиць і мікроситуацій, подібні, сказати б - подвійні або рівнобіжні, головні герої - доктор Рудольф Штоф і Прокоп (беззастережне захоплення своєю наукою, відлюдництво, фізична сила, каліцтво). Подібні образи головних героїв - аристократок: принцеси Елізи та князівни Віллі. На загал багато спільного в зображенні старої аристократії (портретні замальовки, побут, звичаї, наради). Нагадують одне одного старі слуги Ганс Штоф і Пауль. Подібний мікротопос: старовинний палац або замок, оточений давнім парком. Таких парафелей багато. Вочевидь обидва письменники свідомо використовують певні кліше, що властиві пригодницько-екзотичному роману. Чи, може, об'єктивно впливали закони жанру, або ж т.зв. пам'ять жанру?

Обидва письменники: Винниченко після "Сонячної машини", Чапек після "Фабрики Абсолюту" та "Кракатіту" працюють на царині соціальної фантастики. Та в їхніх літературах доля соціальної фантастики склалася в різний спосіб. У чеській з Чапеківим "романом-фейлетоном" перегукується написаний того ж 1922 р. "неправильний" (nepravidelný), як визначив його автор; роман І. Гауссмана "Промислове виробництво доброчинності": створення препарату, який збуджує любов до ближнього, парадоксально призводить до війни усіх проти усіх, "етичний ідеал стає предметом промисловості, торговельних трансакцій" [12, с.9]. Відтак - похмуро-утопічний і воднораз гумористичний, за авторським жанровим визначенням, "фантастичний роман" Е.Вахека "Пан світу" (1925). Вахек належав до генерації братів Чапеків. "Паном світу" він хотів позмагатися з автором "Кракатіту". Якщо Чапек цілком відпустив узду своїх фантазій задля пригодницького сюжету, то Вахек виходив з логічних засвоєнок... з суспільно-політичної ситуації двадцятих років" [13, с. 245-250]. Далі з'являються роман "Дім у тисячу поверхів" (1929) та книжка утопічних оповідань "У країні наших онуків" (1956) Я.Вайсса. Антиутопічний і анти-тоталітаристський сенс мала трагедія "Сьогодні ще зайде сонце над Атлантидою" (1956) В.Незвала. Великого розвитку дістала Чапеківа традиція в 30-х рр.: "Війна з багатоликим звірем" (1983) В.Парала (з авторською посвятою Чапеківі), "Пожежа будівлі "Біля золотих лебедів" (1987) З.Вольного, "Таких тисячу кроків" А.Плудека (1988),

"Мінеґава з'являється завтра, або Психоскоп Маріана Колди" Й.Несвадби, "Блажений вік" (1967) Й.Марека.

В українській літературі соціально-фантастична лінія, що її започаткував Винниченко "Сонячною машиною" та продовжив романами "Нова заповідь" (1931-33), "Вічний імператив" (1936), "Лепрозорій" (1938), фактично на цьому перепиняється. Це спричинено, по-перше, відсутністю справжньої української державності, а звідси впливає усвідомлене чи неусвідомлене відчуття "вторинності", провінційності. Так би мовити, не до глобальних проблем, скоро під загрозою екзистенція нації. Друга причина - рабське підкорення комуністичній ідеології, якій слугують нечисленні соціально-фантастичні твори: Ю.Смолиць - романи "Останній Ейджевуд" (1926) і "Господарство доктора Ґальванеску" (1929), романна трилогія "Прекрасні катастрофи" (1935); В.Владко - повість "Ідуть роботарі" (1931); О.Левада - траґедія "Фауст і смерть" (1960).

З усього вищевикладеного випливають певні типологічні висновки. Творча зустріч двох класиків української та чеської літератур - Володимира Винниченка й Карела Чапека, на той час найвидатніших у своїх національних літературах письменників - в утопічно-антиутопічному метажанрі, зустріч саме в першій половині 20-х рр. - закономірне, сказати б, "доконечне" для їхніх літератур явище. Воно детерміновано як діахронно, так і синхронно; інакше кажучи, лежить на схрещенні діахронно-національної та синхронно-міжнаціональної осей літературного розвитку.

Зіставлення романів Винниченка і Чапека доводить наявність типологічних сходжень на різних змістовно-художніх рівнях, але разом з тим дуже вагомих різниць, що вони пояснюються відмінностями суспільно-політичної та літературної ситуації в Чехії та Україні, а також світоглядними позиціями письменників.

1. Винниченко В. Відродження нації. Ч.1. К. - Відень, 1920.
2. Винниченко В. Твори: У 26 т. 1925. Т.23.
3. Лейтес А. і Яшек М. Десять років української літератури. [Харків], 1928. Т.1.
4. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 - грудень 1918. К.-Філадельфія, 1995
5. Сосюра В. Поезії: У 3 т. [Харків], 1930. Т.3.
6. Чапек К. Вибрані твори. Ужгород, 1951.
7. Чапек К. Почему я не коммунист? // Нов.мир, 1989, N 9.
8. Чичерін О. В. Про один з етапів розвитку критичного реалізму // Міжслов'янські літературні взаємини. Вип.2, К.,1961.
9. Чапек К. Нгу.- Praha, 1956.
10. Чапек К. Továrna na Absolutno: Roman-fejleton. Praha, 1962.
11. Harkins W.E. Karel Čapek. New York - London, 1962.

12. *Hausman J.*, *Velkovýroba ctnosti* (nepravidelný roman). Praha, 1975
13. *Vachek E.* *Pan světa*. Praha, 1971.

Стаття надійшла до редколегії 25.03.93

Summary

In the 1920's in Ukrainian and the Czech literatures there appeared works which are very similar in their genre, thematic and stylistic parameters. They are *Solar Machine* (1921-1924) by Volodymyr Vynnychenko and *The Absolute Factory* (1924) and *Cracatit* (1924) by Karel Čapek. This simultaneousness is determined by the similarity of the two historical and literary processes. The differences between V.Vynnychenko's and K.Capek's works result from the difference between of the Ukrainian and Czech national life in 1920s and the polarity of the authors' world outlooks.

© А.Р.Волков, 1996